

Nadopune Johanna Christopha Adelunga Jöcherovu »Allgemeines Gelehrten-Lexicon«

VALENTINA PAPIĆ BOGADI

Visoko gospodarsko učilište u Križevcima
M. Demerca 1
HR-48260 Križevci
vpapic@vguk.hr

U ovom radu ukazala sam na značaj Johanna Christopha Adelunga kao leksikografa i enciklopedista, a ne samo kao na vrsnoga filologa i gramatičara njemačkoga jezika. Rad se oslanja na dosadašnja istraživanja Jöcherova djela »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« te u kontekstu tog leksikografskog djela daje osvrt na Adelungove nadopune imajući u vidu raspoložive izvore kojima se Adelung poslužio, metodologiju obrade natuknica, sam opseg djela i ciljeve koje je istim želio postići.

Ključne riječi: Johann Christoph Adelung, Christian Gottlieb Jöcher, leksikografija, Jöcherov »Allgemeines Gelehrten Lexicon«

Da bi se ukazalo na značaj Adelungovih nadopuna Jöcherovu djelu »Allgemeines Gelehrten-Lexicon«, najprije je potrebno sagledati značaj Johanna Christopha Adelunga i Christiana Gottlieba Jöchera u kontekstu leksikografije i enciklopedistike, važnost Jöcherova »Lexicon« kao biografskog leksikona koji obuhvaća razdoblje od početka 17. do sredine 18. stoljeća te društveno-povijesne prilike vremena u kome su oba djela nastala.

1. O Johannu Christophu Adelungu

Johann Christoph Adelung (1732-1806.) najpoznatiji je kao njemački gramatičar i filolog te jedan je od najutjecajnijih njemačkih učenjaka humanističkih znanosti. Njegove gramatike, rječnici i radovi o jezičnom stilu dali su ključni doprinos standardizaciji njemačkoga književnoga jezika. Adelung je rođen u Pomeraniji, školovao se u javnoj školi u Anklamu te pohađao studij teologije na Sveučilištu u Halleu. Kraće vrijeme radio je kao profesor u gimnaziji u Erfurtu, bavio se filološkim izučavanjem u Leipzigu, a veći dio radnoga vijeka proveo je kao bibliotekar Kneževske

biblioteke u Dresdenu. Do odlučujućeg obrata u Adelungovoj karijeri došlo je za vrijeme njegova boravka u Leipzigu. Ondje se zbližio s izdavačem Breitkopffom, a nekoliko godina kasnije dobio je namještenje dvorskog savjetnika i višeg bibliotekara u Kneževskoj biblioteci u Dresdenu. Tamo je uspješno radio na katalogizaciji i povećanju knjižnog fonda, a istovremeno i na objavljivanju vlastitih radova, ustrajno ispunjavajući stare i nove obaveze sve do svoje smrti.¹

Adelungova bibliografija je opsežna i raznolika. Njegov primarni interes bila je standardizacija njemačkoga jezika pa je, shodno tome, objavio brojna djela o gramatici, rječnicima, ortografiji,

¹ Otto Basler, *Adelung, Johann Christoph*, u: *Neue Deutsche Biographie I*, Berlin: Duncker & Humblot, 1953., p. 63. »Die entscheidende Wendung brachten der Aufenthalt in in Leipzig, wo er dem Verleger Breitkopff nahetrat, und einige Jahre später die Berufung als Hofrat und Oberbibliothekar an die Kurfürstliche Bibliothek zu Dresden (1787), wo er sich erfolgreich um Katalog und Vermehrung der Bücherbestände bemühte, dabei in seinem eigenen Bereich von Veröffentlichung zu Veröffentlichung fortschritt, an alten und neuen Verpflichtungen arbeitend, unentwegt bis zu seinem Tod.«

stilu i poboljšanju standarda njemačkoga jezika. Njegovo najznačajnije djelo s tog područja svakako je njemački rječnik »Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart« (1774-1786) koji se temelji na Adelungovom opsežnom višegodišnjem istraživanju i poznavanju povijesti različitih dijalekata koji čine današnji njemački jezik. Rječnik je sastavio prema vlastitom planu pažljivo redajući pojedinačne natuknice u skladu s vlastitim predodžbama o razvoju kulture. Težio je ispravnom jeziku i ispravnom stilu, pri čemu se nije postavljao kao zakonodavac, već se rukovodio načelima standardnoga njemačkoga jezika. Gellert mu je bio mjerodavniji od Klopstocka i Goethea. Jezik, stil i ukus Gellertova vremena želio je zaštititi od novijih utjecaja, primjerice, Voltairea, jezika iz stoljeća Louisa XIV, Rousseaua i njemu sličnih.² Na odabranim primjerima Adelung si je postavio dvije zadaće. Prva zadaća bila je na temelju historijskog promatranja jezika stvoriti znanstveni rječnik i pri tome prikazati etimologiju, značenje i područje primjene pojedine riječi. Druga zadaća bila je poučavanje ispravnoga stila i uniformnost pisanoga jezika.³ Adelungov Rječnik imao je zadaću zajedničku i svim ostalim

rječnicima europskih naroda, a to je bila kodifikacija jezika tada uvaženih književnika, pri čemu nije bilo mjesta za zastarjele ili pak provincijalne izraze. Adelung je uz svaku natuknicu naveo ispravan izgovor, ortografiju, fleksiju, tvorbu i upotrebu, stil kojem navedeni izraz pripada, a sve u cilju prosvjeđivanja i obrazovanja građanstva.⁴ Uz Rječnik, Adelung je objavio i čitav niz djela koja obrađuju jezik, gramatiku i stil namijenjenih širokom krugu čitatelja, a neka su pak služila kao udžbenici u njemačkim školama.⁵ Basler (1953) u Adelungovom radu vidi utjecaj tada dostupnog i usko srodnog Johnsonovog rječnika engleskog jezika »A Dictionary of the English Language« iz 1775. te rječnika latinskoga jezika »Glossarium manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis« (1772-84). Sve u svemu, Adelungu kao pojedincu uspjelo je učiniti nešto što je do tada uspjelo samo čitavim akademijama.

M. H. Jellinek (1914) Adelunga smatra utemeljiteljem njemačke gramatike, a ističe i njegovu tešku zadaću sistematiziranja i sažimanja koju je izuzetno uspješno odradio. Upravo su Adelungova etimološka istraživanja rezultirala objavljivanjem

- 2 Wilhelm Scherer, Adelung, Johann Christoph, u: *Allgemeine Deutsche Biographie 1*, Leipzig: Duncker & Humblot, 1875., pp. 82-83. »Adelung bemüht sich um die richtige Sprache, um den richtigen Stil. Er will dabei nicht Gesetzgeber sein, aber er läßt sich das Gesetz von der hochdeutschen, d.h. für ihn von der obersächsischen Mundart dictiren. (...) Gellert stand ihm höher als Klopstock und Goethe. Die Sprache, den Stil, den Geschmack des Gellertschen Zeitalters wollte er schützen gegen die neueren, wie Voltaire die Sprache des Siecle de Louis XIV, gegen Rousseau und seinesgleichen.«
- 3 Otto Basler, Adelung, Johann Christoph, u: *Neue Deutsche Biographie 1*, Berlin: Duncker & Humblot, 1953, p. 64. »Im Wörterbuch, das er nach seinen eigenen Plänen gestaltete und in dem er die Anordnung des einzelnen Stichworts sorgsam gliederte, in der Darstellung des Wortgutes, dessen Aufbau mit seinen Vorstellungen von der Entwicklung der Kultur übereinstimmt, in den ausgewählten Beispielen hat er sich zwei Aufgaben gestellt: er übernimmt es, zu historischer Sprachbetrachtung ein wissenschaftliches Wörterbuch zu schaffen, die Etymologie (nach J. G. Wachter, J. L. Frisch und F. K. Fulda) und vor allem die Bedeutung und den Anwendungsbereich des Wortes darzulegen. Zugleich will er, wie auch in seinen grammatischen Schriften, richtige Sprache und damit richtigen Stil lehren. Er verteidigt die Einheit der Schriftsprache.«

- 4 Wilhelm Scherer, Adelung, Johann Christoph, u: *Allgemeine Deutsche Biographie 1*, Leipzig: Duncker & Humblot, 1875., p. 83. »Bestimmte Angabe des Begriffes und der verschiedenen Bedeutungen sorgt für die Verbreitung klarer und deutlicher Begriffe, dieses wichtigste Requisit der Aufklärung.«
- 5 Ovdje svakako vrijedi navesti Adelungova djela. Johann Christoph Adelung, *Aelteste Geschichte der Deutschen, ihrer Sprache und Literatur bis zur Völkerwanderung*, Leipzig: : G. J. Göschen, 1806.; *Vollständige Anweisung zur Deutschen Orthographie*, Leipzig: Weygand, 1788., 5. Aufl. 1835.; *Deutsche Sprachlehre zum Gebrauch der Schulen in den preußischen Landen*, Berlin: Christian Friedrich Voß und Sohn, 1781.; *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*, 1. Aufl. Leipzig, 1774-1786., 5 Bde., 2. Aufl. Leipzig, 1793-1801, 4 Bde., Supplementband 1818.; *Kleines Wörterbuch für die Aussprache, Orthographie, Biegung und Ableitung*, Leipzig, Staheliche Universitäts-Buchhandlung, 1788., 2. Aufl. 1790.; *Magazin für die deutsche Sprache*, Leipzig, Buchhandlung der Gelehrten, Breitkopfische Buchhandlung, 1782-84., 2 Bde.; *Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache*, Leipzig: J. G. I. Breitkopf, 1782., 2 Bde.; *Ueber den deutschen Stil*, Berlin: Vossische Buchhandlung, 1785-86., 3 Bde., 4. Aufl. 1800., 2 Bde.

»Gramatike«, djela u kojem se prožimaju njegovi stavovi o podrijetlu i razvoju jezika koje je uz manje preinake preuzeo od Herdera i uskladio s vlastitom teorijom kulture.⁶ Adelung je dao izuzetan doprinos njemačkom jeziku, ali izučavao je i ostale svjetske jezike. Nažalost, djelo »Mithridates, oder allgemeine Sprachenkunde« (1806) nije uspio završiti. U prvom svesku objavljenom neposredno nakon Adelungove smrti, obrađeni su azijski jezici, a preostala dva sveska uredio je i izdao Johann Severin Vater (1771-1826).⁷

Područje Adelungova interesa nije bilo isključivo jezikoslovlje. Bavio se pomoćnim povijesnim znanostima i leksikografijom, preveo je djelo »Nouveau Traite de Diplomatie« Tassina i Toustina i objavio nastavak i nadopune Jöcherova djela »Allgemeines Gelehrten-Lexicon«. Također je neupitan njegov značaj u kontekstu kulturno-povijesnih istraživanjima jer je objavljivanjem djela »Kurzer Begriff menschlicher Fertigkeiten« (1778-81) i »Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts« (1782) utro put toj znanstvenoj disciplini.⁸ Njegova prevoditeljska ak-

tivnost dotakla je sva područja ljudskoga znanja, od diplomacije preko metalurgije do djela filozofa Sanssoucija te engleskih i francuskih povijesnih knjiga. Bio je aktivan i kao novinar. Godinama je uređivao »Leipziger politische Zeitung«, a od 1785. do 1786. vodio je »Leipziger Gelehrte Zeitung«.⁹ Adelung je posjedovao široko knjiško znanje i odlučujući talent za generaliziranje i simplificiranje. U prvom redu bavio se sakupljanjem i sistematiziranjem, a tek onda istraživanjem.¹⁰

Iako je područje Adelungova interesa bio iznimno široko, kao učenjak etablirao se u području srednjovjekovne latinštine (dodaci uz »Compendium des Ducange, Glossarium manuale« 1772-84) povijesti filozofije (nastavak Jöcherova djela »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« 1784-87) i jezikoslovlja. Osobiti uspjeh postigao je u pisanju udžbenika koji su se koristili u osnovnim i u srednjim školama diljem Njemačke.¹¹

Od ostalih Adelungovih radova najznačajniji su »Directorium diplomaticum« (Meissen,

6 Wilhelm Scherer, Adelung, Johann Christoph, u: *Allgemeine Deutsche Biographie 1*, Leipzig: Duncker & Humblot, 1875., p. 83. »Die etymologischen Versuche leiten zu Adelung's Grammatiküber: sie ist ganz durchsetzt von der Ansicht über den Ursprung und die Entwicklung der Sprache, welche er mit leichter Modifikation aus Herder entnahm und mit seiner Kulturtheorie in Einklang brachte.«

7 Wilhelm Scherer, Adelung, Johann Christoph, u: *Allgemeine Deutsche Biographie 1*, Leipzig: Duncker & Humblot, 1875., p. 82. »(...) und in seinem Todesjahre erschienen die ersten Anfänge jener Sprach- und Literaturgeschichte als ‚Älteste Geschichte der Deutschen‘, jener allgemeinen Sprachkunde als ‚Mithridates‘ Bd. 1, die asiatischen Sprachen umfassend. Mit Benutzung des hinterlassenen Stoffes und unter der Betheiligung Wilhelm v. Humboldts und Friedrich Adelungs ließ Vater die europäischen, afrikanischen und amerikanischen Sprachen folgen.«

8 Otto Basler, Adelung, Johann Christoph, u: *Neue Deutsche Biographie 1*, Berlin: Duncker & Humblot, 1953., p. 65. »Den geschichtlichen Hilfswissenschaften war Adelung vertraut durch seine Übersetzung des ‚Nouveau Traité de Diplomatie‘ von Tassin und Toustin unter dem Titel ‚Neues Lehrgebäude der Diplomatie‘ (1759 ff.), die ihn wieder auf die Bedeutung des Quellenstudiums weisen ließ. Hier mag auch sein Beitrag zur Gelehrten-geschichte, die Fortsetzung und Ergänzung des ‚Allgemeinen Gelehrtenlexikons‘ Ch. G. Jöchers (1784-

87) aufgeführt werden. Mit starker Kraft bereitete er in mehreren Veröffentlichungen im Sinne seiner Zeit der kulturgeschichtlichen Forschung den Weg, z. B., Kurzer Begriff menschlicher Fertigkeiten‘ (1778-81); Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts‘ (1782).«

9 Wilhelm Scherer, Adelung, Johann Christoph, u: *Allgemeine Deutsche Biographie 1*, Leipzig: Duncker & Humblot, 1875., p. 81. »Seine Übersetzerthätigkeit war massenhaft und erstreckte sich auf alle Gebiete des menschlichen Wissens, auf Diplomatie so gut wie auf Metallurgie, auf die Werke des Philosophen von Sanssouci so gut wie auf englische und französische Geschichtsbücher. Als Journalist war er nicht minder universell: er schrieb mehrere Jahre hindurch die Leipziger politische Zeitung und das damit verbundene Allerlei; noch 1785-86 dirigierte er die Leipziger Gelehrte Zeitung.«

10 Ibid. »Er besaß eine ausgebreitete Bücherkenntniß und entscheidendes Talent zu generalisieren und zu simplifizieren. (...) Überall aber ist er mehr Sammler und Ordner, als Forscher.«

11 Ibid., p. 81. »Lehrbücher abzufassen war er höchst geeignet. Seine ‚Unterwerfung in den vornehmsten Künsten und Wissenschaften‘ (1771) war für die niederen Schulen bestimmt und erlebte mehrere Auflagen; daraus entwickelte sich sein ‚Kurzer Begriff menschlicher Fertigkeiten‘ (1778-81) für Realschulen, und dieser lief in eine ‚Geschichte der Kultur‘ aus, welche etwas erweitert 1782. auch selbstständig erschien.«

1802), »Deutsche Sprachlehre für Schulen« (Berlin, 1781) i »Magazin für die deutsche Sprache« (Leipzig, 1782.-1784).

2. O Christianu Gottliebu Jöcheru

Christian Gottlieb Jöcher (1694.-1758.) njemački je akademik, knjižničar i leksikograf. U djetinjstvu imao je izvrsnu privatnu poduku koja je u njegovoj najranijoj dobi pobudila interes za povijest, geografiju i genealogiju. Obrazovanje nastavlja u gimnaziji u Geri, a dvije godine kasnije u Zittau. Godine 1812. upisuje studij medicine u Leipzigu, ali više ga zanimaju znanosti vezane za filozofiju koju je već 1712. diplomirao, a 1714. godine i magistrirao. Držao je predavanja na Sveučilištu u Leipzigu, a od 1730. godine je redoviti profesor povijesti na Filozofskom fakultetu u Leipzigu. Godine 1735. doktorirao je teologiju, a 1742. postao je voditelj sveučilišne biblioteke gdje započinje sveukupnu katalogizaciju tada raspoložive građe. Nakon studija filozofije i teologije, Jöcher je na Sveučilištu u Leipzigu uz filozofiju predavao i kolegij o povijesti učenjaka »Gelehrten-geschichte«. ¹² Njegova djela, većinom je riječ o zbirkama i leksikonima, uvrštavaju se u područje filozofije. Jöcherovo najpoznatije djelo svakako je »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« koji je u razdoblju od 1750. do 1751. godine objavljen u četiri sveska. Jöcherov »Lexicon« zapravo je nastavak i nadopuna djela »Compendiösen Gelehrten-Lexicon« Johanna Burckhardta Menckea, ¹³

na čijem je prvom izdanju Jöcher radio već 1715. godine, ¹⁴ dok je drugo i treće izdanje objavljeno 1725., odnosno 1733. godine. Jöcherov »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« kasnije su nadopunili Johann Gottlob Wilhelm Dunkel (1755-60) i Johann Christoph Adelung (1784-87). Njihov rad nastavio je Heinrich Wilhelm Rotermund koji je u periodu od 1810. do 1822. godine objavio je šest svezaka. Za vrijeme radnog vijeka Jöcher je bio urednik književnog i znanstvenog časopisa »Deutsche Acta Eruditorum«.

3. O djelu »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« ¹⁵

U 18. stoljeću dolazi do prvih pokušaja izrade specijaliziranih enciklopedija u obliku objavljivanja zbirki, tj. leksikona biografija. Naslov Jöchero-va djela »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« može se prevesti kao »Opći leksikon učenjaka«. Riječ je o djelu objavljenom tijekom 1750. i 1751. godine koje na 4 754 stranica obrađuje otprilike 76 tisuća natuknica te sadrži oko 17 tisuća upućenica. U spomenutom djelu Jöcher je obradio učenjake svih naroda »od početka svijeta«, kako muškarce tako i žene. Natuknica većinom obuhvaća život i spise, rodno mjesto, vrijeme i mjesto studiranja, redovničku pripadnost, profesure, ostale značajne

Geschlechts, welche vom Anfang der Welt grosten theils in gantz Europa bis auf jetzige Zeit gelebet kurtz und deutlich nach Alphabetischer Ordnung beschrieben worden«.

12 Davor Balić, Jöcherov Allgemeines Gelehrten Lexicon (1750-1751.) o hrvatskim filozofima, u: Pavo Barišić, *Recepcija hrvatskih filozofa u svijetu*, knjižica sažetaka znanstvenog skupa, pp. 8-9., na p. 8. Vidi i: Davor Balić, Jöcherov Allgemeines Gelehrten Lexicon o Petriću i ostalim hrvatskim renesansnim filozofima, u: Hrvoje Jurić, *15. dani Frane Petrića*, glavna tema: filozofija, znanost, religija-kompleksnost odnosa i granice dijaloga, stalna tema: Petrić i renesansne filozofske tradicije, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2006., pp. 153-155, na p. 153.

13 »Potpuni naslov djela glasi Compendiöses Gelehrten-Lexicon: Darinnen Die Gelehrten aller Stande, als Fursten und Staats-Leute, die in der Literatur erfahren, Theologi, Prediger, Juristen, Politici, Medici, Philologi, Philosophi, Historici, Linguisten, Mathematici, Scholastici, Oratores und Poeten, so wohl mann-als weiblichen

14 Notker Hammerstein: Jöcher, Christian Gottlieb, u: *Neue Deutsche Biographie*, Band 10, Berlin: Duncker & Humblot, 1974., p. 452. »1725 besorgt er die zweite Auflage von Menckes Compendiöses Gelehrten-Lexicon, an dessen 1. Auflage er bereits 1715 mitgearbeitet hatte. 1750 erschien es in abschließender 4. Auflage und wurde als Jöchers Allgemeines Gelehrten-Lexicon bekannt (I-IV, 1784-07 von Adelung fortgesetzt und ergänzt)«.

15 Potpuni naziv djela glasi »Allgemeines Gelehrten-Lexicon, darinne die gelehrten aller stände sowohl männ-als weiblichen geschlechts, welche vom anfang der welt bis auf ietzige zeit gelebt, und sich der gelehrten welt bekannt gemacht, nach ihrer geburt, leben, merckwürdigen geschichten absterben und schriften aus den glaubwürdigsten scribenten in alphabetischer ordnung beschriben werden«, Hrsg. von Christian Gottlieb Jöcher, Leipzig: J. F. Gleditsch, 1750-51.

biografske podatke te objavljena djela. U svakoj od natuknica Jöcher je zabilježio i izvore kojima se služio, a konačni broj od 318 izvora čini »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« vrlo ozbiljnim i temeljitim biografskim leksikonom. Dokaz tome je i činjenica da »Allgemeine Deutsche Biographie«, kad je riječ o njemačkim, a napose inozemnim učenjacima, Jöcherov »Lexicon« smatra najpotpunijim djelom takve vrste gotovo do kraja 19. stoljeća.¹⁶ No, usprkos neosporivom značaju ovog leksikografskog djela, kasnija istraživanja i upotreba od strane učenih ljudi toga vremena, ukazala su da »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« ipak ima određenih propusta što se tiče navođenja biografskih podataka i izvora podataka uz pojedine natuknice.

Jöcher je na leksikonu počeo raditi još kao student 1715., a iste godine u Leipzigu izašlo je i njegovo prvo izdanje. No, Jöcher nije bio zadovoljan spomenutim izdanjem, odlučio je čitav »Lexicon« potpuno preurediti i nadopuniti na način da navede sva djela nekoga pisca ili učenjaka, a ne samo najznačajnija. Nakon više od petnaest godina istraživanja i rada, tijekom 1750. i 1751. godine »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« objavljen je u četiri sveska.¹⁷ »Allgemeine Deutsche Biographie« iz 1875. ističe nedostatke »Lexicon« koje nikako ne bi trebalo zanemariti. Primjerice, Scherer¹⁸ spominje nedostatke u natuknicama obrađivanih autora. Jöcheru zamjera preveliku opširnost i navođenje nepotrebnih biografskih podataka manje značajnih pisaca i učenjaka, dok su najznačajniji pisci i umjetnici obrađeni vrlo šturo i, prema njegovom mišljenju, nezadovoljavajuće. Naslovi djela navedeni su neprecizno i proizvoljnom ortografijom pa je u nekim slučajevima

bilo teško razlučiti koja su djela objavljena, a koja nisu. Scherer ističe i da su kratice i oskudni izvori navedeni na kraju svake obrađene natuknice u većini slučajeva nedostatni i nepouzdan jer se ne navode podaci o djelu, svesku i broju stranice pa je svaka mogućnost provjere izvora isključena.¹⁹ Navedeno potvrđuje i Balić koji je istražio izvore koje je Jöcher naveo na kraju svoje natuknice o hrvatskom renesansnom filozofu Frani Petriću.²⁰

No, usprkos nedostacima, Jöcherov »Lexicon« još će dulje vrijeme zadržati svoju vrijednost jer sadrži vrijedne podatke o učenjacima, piscima i umjetnicima do 1750. godine.

4. Adelungove nadopune Jöcherovu djelu

»Allgemeines Gelehrten-Lexicon«

Adelung je nadopune Jöcherova »Lexicon« objavio u dva sveska u razdoblju od 1784. do 1787. godine. Pri svezak objavljen je 1784. u Leipzigu (Johann Friedrich Gleditschens Handlung), a nakon opsežnog predgovora na petnaest stranica, na sedam stranica obrađuje 95 natuknica od slova A do slova B, dok na preostalih osam stranica navodi popis od ukupno 353 izvora kojima se poslužio. Drugi svezak objavljen je 1787. i obrađuje natuknice od slova C do slova I, a na trinaest dvostu-

16 Davor Balić, Tragom Jöcherove natuknice o Petriću, *Filozofska istraživanja* 119, god. 30., sv. 3, Zagreb, 2010., p. 502.

17 Christian Gottlieb Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipzig: Johann Friedrich Gleditschens Buchhandlung, 1750-1751.; Prvi svezak obrađuje natuknice od slova A do C, drugi od D do L, treći od M do R i četvrti od S do Z.

18 Wilhelm Scherer, Adelung, Johann Christoph, u: *Allgemeine Deutsche Biographie* I, Leipzig: Duncker & Humblot, 1875., p. 83.

19 Ibid. Scherer tako navodi da bi čitatelj naišavši na kraticu »Fa«-Fabricius trebao pretražiti pet različitih višesvećanih djela ovoga autora (sveukupno 24 sveska) da bi potražio dodatne informacije o nekome autoru. »So wird beispielsweise der Leser bei der Abbréviation »Fa« –Fabricius genöthigt, fünf verschiedene und bündereiche Werke dieses Schriftstellers (zusammen 24 Bände) zu durchforschen, um über irgend einer Schriftsteller sich ausführlichere Kenntniß zu verschaffen.«

20 Davor Balić, Tragom Jöcherove natuknice o Petriću, *Filozofska istraživanja* 119, god. 30., sv. 3, Zagreb, 2010., p. 516. »Od devet izvora, koje je popisao na kraju svoje natuknice o Petriću, Jöcher se poslužio samo dvama, oba puta djelima francuskih autora (...) S druge strane, čak dva Jöcherova izvora, najstariji i najmlađi u kronološkom poretku, nemaju ni retka o Petriću: »Elogia illustrium Belgii scriptorum« Auberta Le Mirea i »Mémoires« Jean-Pierrea Nicérona. Ostalih pet Jöcherovih izvora sadržavaju vrijedne podatke o Petriću, ali je na temelju poredbene analize utvrđeno da se Jöcher nije njima poslužio.«

pčanih stranica obrađene su ukupno 184 kratice i natuknice. Adelungove nadopune su raznolike i variraju od navođenja punih naslova pokrata koje je Jöcher koristio, ispravaka Jöcherovih izvora, nadopuna podataka vezanih za obja-vljene radove i spise pojedinih učenjaka do unosa novih biografija koje Jöcher nije uvrstio u svoje izdanje. Adelung u drugom svesku vrlo opsežno i detaljno obrađuje Jöcherovu biografiju navodeći njegove bibliografske podatke i sveukupan popis objavljenih spisa.²¹

U predgovoru nadopunama Jöcherova »Lexicon«²² Adelung navodi da mu je cilj bio stvoriti leksikografsko djelo koje će ljudima zainteresiranim za umjetnost i znanost omogućiti jednostavnu dostupnost informacija o pojedinim autorima i njihovim djelima. Književnike i učenjake od početka svijeta i iz svih naroda i krajeva Adelung dijeli u tri grupe. U prvu grupu svrstava one koji su svojom umjetničkom ili znanstvenom djelatnošću uvelike doprinijeli razvoju čovječanstva, bilo novim izumima bilo poboljšanjem postojećih. U drugu grupu ubrojeni su znanstvenici i umjetnici koji ne nose zasluge velikih otkrića i izuma, već ono što su drugi izumili predstavljaju u obliku primjerenijem njihovu vremenu. U trećoj grupi nalaze se ljubitelji znanosti i umjetnosti, takozvani diletanti koji znanost i umjetnost smatraju predmetom zadovoljstva, odbacujući mukotrpan trud i temeljitost i zadovoljavajući se samo površnim. Njih Adelung naziva još i poluučenjacima (*Halbgelehrten*).²³ Omjer različitih grupa unutar jednoga naroda nije jednak u svakom vremenskom periodu. Kad pojedini narod na temelju broja stanovnika i vanjskih okolnosti prijeđe u period profinjenosti i uglađenosti, tj. kad dođe do prelaska u građansko društvo, tad je broj prvorazrednih književnika, umjetnika i učenjaka u tom periodu

najveći. Prelaskom u građansko društvo dolazi do nastanka izobilja i luksuza, a samim time i do povećanog broja učenih diletanata koje Adelung svrstava u treću grupu učenjaka, književnika i umjetnika koji na neki način ugrožavaju prave učenjake iz prve grupe.²⁴ Po Adelungovom mišljenju, znanost u periodu prosvjetiteljstva²⁵ nema drugu svrhu nego pripadnike građanskoga društva činiti prosvjećenijima, mudrijima i, jednostavno rečeno, sretnijima. Širenje učenoga znanja na sve slojeve stanovništva zapravo je neophodno da bi znanost postigla svoju svrhu. No, Adelung se istovremeno pribojava učinka koje bi prosvjetiteljstvo moglo imati na najniže slojeve društva, primjerice na poljoprivrednike i radnike koji bi mogli početi težiti prelasku u više slojeve društva ili postati nezadovoljni i zanemarivati postojeće obaveze.²⁶ Adelung također smatra da će i vojnik oplemenjen znanošću i umjetnošću prema svom protivniku postupati ljudskije nego polubarbar koji zna samo za stroge obaveze svoga staleža, što bi se moglo negativno odraziti na umijeće ratovanja.

Što se pak tiče diletantizma u zanosti i umjetnosti, Adelung smatra da isti ugrožava prave učenjake i umjetnike koji neće ustuknuti pred obavezama koje nameće dugotrajno istraživanje, točnost, pouzdanost i preciznost. Pribojava se da će prosvjetiteljstvo rezultirati prevelikim brojem ljudi koji se bave znanošću i umjetnošću te će iste biti gotovo nemoguće objediniti u jedinstvenom leksikografskom djelu.²⁷ Jöcher je, kako Adelung

21 Johann Christoph Adelung, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexicon*, Svezak 2, Leipzig: J.F. Gleditsch, 1787., c. 2292: Natuknica Ioecher (D. Christian Gottlieb).

22 Johann Christoph Adelung, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexicon*, Svezak 1, Leipzig: J.F. Gleditsch, 1787., f. a2r.

23 Ibid. (1787) f. a2v.

24 Johann Christoph Adelung, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexicon*, Svezak 1, Leipzig: J.F. Gleditsch, 1787., f. a2v.

25 Rano njemačko prosvjetiteljstvo počinje u Njemačkoj potkraj 17. stoljeća: Viktor Žmegač, *Njemačka književnost*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1986., p. 47.

26 Johann Christoph, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexicon*, Svezak 1, Leipzig: J.F. Gleditsch, 1787., f. a3v: »Man lasse eine solche Aufklärung unter dem großen Haufen allgemein werden, so wird sie entweder Drang nach den höheren Classen, und folglich Entvölkerung der unteren, oder doch Unzufriedenheit, Mißvergnügen und Vernachlässigung der Pflichten des jetzt verhaßten niedern Standes erzeugen.«

27 Ibid., f. a4r. »Wer wird, frage ich, nach Verlauf dieser Zeit Hercules genug sein, alle diese Schriftsteller mit

navodi u predgovoru, tijekom svog rada na djelu »Allgemeines Gelehrten-Lexicon« pokušao objediniti sve učenjake, književnike i umjetnike u jednom leksikografskom djelu, no, taj si je posao zamišljao lakšim nego što on zapravo jest.²⁸ Adelung se često služio Jöchеровим djelom i, kako sam kaže, često bio razočaran. Znao je da su i drugi u istoj situaciji i zato je odlučio nadopuniti Jöchero-vo djelo.²⁹ Adelung je u prvom redu želio postići potpunost i točnost podataka u okvirima njemu dostupnih izvora i vremena. S obzirom da je bio voditelj biblioteke u Dresdenu, pretpostavlja se da je na raspolaganju imao većinu tada dostupnih naslova, zbog čega se i upustio u pisanje i objavljivanje nadopuna Jöchero-va »Lexiconu«. Poslužio se brojnim dostupnim izvorima, no, također navodi kako je svjestan da nije uspio konzultirati svu tada dostupnu literaturu jer su mu neki naslovi, usprkos nastojanjima da ih pribavi, ostali nedostupni. Navodi i da je količina izvora kojima se mogao poslužiti tolika da pojedincu ne bi bio dostatan čitav radni vijek da ih sve konzultira i uvrsti u leksikon. U sklopu svojih nadopuna Jöchero-va »Lexiconu«, Adelung je pokušao poboljšati pojedine natuknice jer su one, po njegovom mišljenju, bile manjkavo i

površno obrađene. Razlog tome vidi u činjenici da se Jöcher previše oslanjao na svoje suradnike koji nisu radili s onom revnošću koja se od njih očekivala.³⁰ Jednim od glavnih nedostataka Jöchero-va »Lexiconu« Adelung smatra nepotpuno i neprepoznatljivo navođenje izvora, nenavođenje izdanja, sveska ili stranice, zbog čega je navedena literatura potpuno neupotrebljiva.

Adelung je u okviru svojih nadopuna Jöchero-va leksikonu poboljšao i bibliografiju radova učenjaka, umjetnika i književnika koje je Jöcher obradio, nadopunivši podatke vezane za izdanja, naklade, prijevode na druge jezike i sl.³¹ Adelung svoje nadopune nije želio ograničiti samo na najpoznatije ličnosti, već je s ciljem navođenja pomalo zaboravljenih autora pretraživao brojne javne i privatne biblioteke. Bio je svjestan da je riječ o opsežnom poslu pa već u predgovoru prvom svesku nadopuna Jöchero-va »Lexiconu« navodi kako smatra da mu njegov preostali životni vijek neće biti dostatan da isti završi.³² Iz tog razloga odustao je od namjere da u leksikon uvrsti neobjavljena djela koja su u rukopisima bila dostupna u javnim bibliotekama. Također navodi manjkavosti u tadašnjim katalogima kojima su javne biblioteke

ihren Arbeiten in einem einigen Werke zu vereinigen, und wenn er es wagt, wer wird es ihm danken?«

28 Ibid., f. a4v. »Es bleibt also ein allgemeines Schriftsteller Lexicon, wo allenfalls nur diejenigen übergehen werden, deren Andenken auf eine entschieden Art überflüssig ist, nicht allein ein sehr nützliches, sondern unter gewissen Umständen ein sehr notwendiges Werk, und dies bewag denn auch den ehemahligen hießigen Professor der Geschichte, D. Christ. Gottlieb Jöcher, das Menckesche compendiöse Gelehrten Lexicon vor mehr als dreißig Jahren zu einem allgemeinen Gelehrten, oder vielmehr Schriftsteller Lexico umzuarbeiten. Nur Schade, daß er sich ein Werk dieser Art leichter vorstellte als es wirklich ist.«

29 Ibid., f. a4v. »Der Werth und die Mängel dieses Buches sind so bekannt, daß ich mich nicht dabei aufhalten darf. Ich habe seit vielen Jahren häufige Gelegenheit gehabt, beide kennen zu lernen, habe das Jöchersche Werk sehr oft nachgeschlagen, aber eben so oft mir Hoffnung entweder ganz, oder großen Theils getäuscht gefunden, und da ich versichert sein konnte, daß sich viele mit mir in gleichem Falle befinden würden, so stieg sehr oft der Gedanke bei mir auf, den Mängeln des Jöcherischen Werkes abzuhefen, und dadurch wenigstens andern gleichen Mißmuth über unbefriedigte Erwähnung zu ersparen.«

30 Ibid., f. b1v. »Jedoch, es ist notwendig, daß ich diese eingeschränkte Vollständigkeit, deren Erreichung ich mir vorgesetzt habe, näher bestimme. Meine erste Ansicht ging nicht allein auf einen Nachtrag theils der von Jöchern übergangenen, theils der seit der Ausgabe seines Werkes verstorbenen Schriftsteller, sondern auch auf eine Berichtigung und Verbesserung aller Artikel von einiger Erheblichkeit in seinem Werke selbst. Man weiß, daß deren nur zu viele überaus nachlässig und sorglos ausgearbeitet sind, welches vorzüglich daher rührt, weil Jöcher zu sehr an seine Mitarbeiter verließ, welche nicht allemahlden gehörigen Fleiß anwandten, welche er von ihnen erwarten konnte.«

31 Ibid., f. b1v. »Da ich mich nun in diesem Stücke, wie ich hernach bemerken werde, vor dem Jöcherschen Plane völlig abzugehen genöthiget habe, so beschloß ich, meine Verbesserungen auch auf die Schriften der von Jöchern aufgeführten Gelehrten zu erstrecken, und sie, so bald sie nur von einiger Erheblichkeit waren, und so weit als meine Hülfsmittel reichten, vollständig anzuführen, und zugleich die Ausgaben, Auflagen, Uebersetzungen, Streitschriften u s.f. haben zu bemerken.«

32 Ibid., f. b2r. »Es kam noch hinzu, daß den dieser Weitläufigkeit, die mir wahrscheinlich noch übrige Lebenszeit nicht hinreichen würde, dasselbe zu vollenden.«

raspolagale, što može rezultirati i mogućim pogreškama u njegovom navođenju izvora i literature. Adelung smatra da leksikografsko djelo poput Jöcherova »Lexicon« zapravo sadrži samo preminule autore jer se tek nakon smrti nekoga učenjaka može dobiti cjeloviti pregled njegova života i djela.³³

Adelung je vrlo detaljno nadopunio popis djela pojedinih autora, naslove djela koji su bili nepotpuni ili nerazumljivi te podatke o pojedinim izdanjima, naknadnim izdanjima, prijevodima i slično, čime je »Lexicon« posato upotrebljiviji i vjerodostojniji. Osim popisa izvora na kraju prvoga sveska, Adelung je i iza svake obrađene natuknice naveo izvore kojima se služio, a, u slučajevima kad je navođenje svih korištenih izvora uz pojedinu natuknicu uzelo previše tiskovnog prostora, Adelung je navodio samo one najznačajnije.³⁴ Višestruko navođenje jednoga autora Adelung navodi jednom od pogrešaka koja se opetovano pojavljivala u Jöcherovu »Lexiconu«. Razlog tome činjenica je da su se djela i imena stranih autora prevodila i pisala na različite načine pa se često događalo da se jednog te istog čovjeka smatralo dvjema različitim osobama. Adelung je pokušao ukloniti i takve nedostatke.

Bio je predani učenjak s ozbiljnim i temeljitim pristupom znanosti, osobito leksikografiji. Uočivši nedostatke i nepouzdanost određenih dijelova Jöcherova »Lexicon«, Adelung ih je sistematično identificirao te strpljivo i temeljito obradio i nadopunio. Njegov bibliografski rad ocijenjen je kritičnijim i pouzdanijim od Jöcherova.³⁵

Literatura

Adelung, Johann Christoph. 1784. *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexicon*, sv. 1., Leipzig: J.F. Gleditsch.

Adelung, Johann Christoph. 1787. *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexicon*, sv. 2., Leipzig: J. F. Gleditsch.

Balić, Davor. 2008. Hrvatske bibliografije o Petriću, *Cris, časopis povijesnog društva Križevci*, god X, br. 1/2008, pp. 150-176.

Balić, Davor. 2010. Tragom Jöcherove natuknice o Petriću, *Filozofska istraživanja* 119, god. 30., sv. 3., Zagreb.

Balić, Davor: Jöcheroz Allgemesines Gelehrten-Lexicon (1750–1751) o hrvatskim filozofima, u: Pavo Barišić, *Recepcija hrvatskih filozofa u svijetu*, Knjižica sažetaka znanstvenog skupa, str. 8-9.

Balić, Davor. 2006. Jöcheroz Allgemesines Gelehrten-Lexicon o Petriću i ostalim hrvatskim renesansnim filozofima, u: Hrvoje Jurić (ur.), *15. dani Frane Petrića*, glavna tema: filozofija, znanost, religija-kompleksnost odnosa i granice dijaloga, stalna tema: Petrić i renesansne filozofske tradicije, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, pp. 153-155.

Basler, Otto. 1953. Adelung, Johann Christoph, u: *Neue Deutsche Biographie* 1, Berlin: Duncker & Humblot, str. 63-65.

Franck, Jakob. 1881. Jöcher, Christian Gottlieb, u: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 14, Leipzig: Duncker & Humblot, str. 103-105.

Gottlieb Jöcher, Christian. 1751. *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Dritter Teil M-R, Leipzig: Johann Friedrich Buchhandlung.

Gottlieb Jöcher, Christian. 1750. *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Erster Teil A-C, Leipzig: Johann Friedrich Buchhandlung.

Gottlieb Jöcher, Christian. 1751. *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Vierter Teil S-Z, Leipzig: Johann Friedrich Buchhandlung.

Gottlieb Jöcher, Christian. 1750. *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Zweiter Teil D-L, Leipzig: Johann Friedrich Buchhandlung.

33 Ibid., f. b3r. Adelung je u svoje nadopune uvrštavao i one autore koji su prešli 60 godina starosti, a koji neko dulje vrijeme nisu bili aktivni u znanosti, književnosti ili umjetnosti.

34 Ibid., f. b3v. »In minder wichtigen Fällen hingegen würde solches zu vielen Raum weggenommen haben, daher ich alsdann nur diejenige Quelle angezeigt habe, welche mir die meisten und vornehmsten Nachrichten von einem Schriftsteller geliefert hat.«

35 Antun Vujić, *Enciklopedija, opća i nacionalna u 20 knjiga*, Zagreb: Pro Leksis, 2005., str. 34.

Jellinek, M. H. 1914. *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*, Bd. 2., Heidelberg: Germanische Bibliothek.

Meusel, Johann Georg. 1806. *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen deutschen Schriftsteller*, Bd. 6., Leipzig: Verlag Gerhard Fleischer d. J., str. 285., http://de.wikisource.org/wiki/Lexikon_der_vom_Jahr_1750_bis_1800_verstorbenen_deutschen_Schriftsteller

Hammerstein, Notker. 1974. Jöcher, Christian Gottlieb, u: *Neue Deutsche Biographie*, Band 10, Berlin: Duncker & Humblot, str. 452.

Scherer, Wilhelm. 1875. Adelung, Johann Christoph, u: *Allgemeine Deutsche Biographie 1*, Leipzig: Duncker & Humblot, str. 80-84.

Wilhelm Goetten, Gabriel. 1735. *Das jetztlebende gelehrte Europa, oder Nachrichten von den vornehmsten Lebens-Umständen und Schriften, jetztlebender Europäischen Gelehrten, Welche mit Fleiß gesammelt und unpartheyisch aufgesesetzt hat*, Braunschweig: Verlag Ludolph Schröder, str. 491.

Vujić, Antun. 2005. *Enciklopedija, opća i nacionalna u 20 knjiga*, Zagreb: Pro Leksis.

Žmegač, Viktor. 1984. *Geschichte der deutschen Literatur vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, svezak I/1 1700-1848., Regensburg: Athenäum.

Žmegač, Viktor. 1986. *Njemačka književnost*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Summary

Complements of Johann Christoph Adelung to Jöcher's »Allgemeines Gelehrten Lexicon«

Keywords: Johann Christoph Adelung, Christian Gottlieb Jöcher, lexicography, Jöcher's »Allgemeines Gelehrten Lexicon«, 17th and 18th century

In this paper I wanted to elaborate on the importance of Johann Christoph Adelung as a lexicographer and encyclopedist, and not just as an expert philologist and grammarian of the German language. The paper builds on previous research of Jöcher's *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, and in the context of that lexicographical work sheds light on Adelung's supplementary volumes bearing in mind available information sources that Adelung used, methodology and outline of headwords, scope of the work and objectives Adelung wanted to achieve.